

وقف‌شناسی جغرافیایی شهر تهران؛ دوره‌های قاجار و پهلوی*

Parvaneh Shahhosseini

F. F of SAMT Organization

The Study of Geographical Consecration of Tehran City; During the Periods of Ghajar and Pahlavi

At the beginning of this article a brief explanation has been given about the research method of the study of geographical consecration of Tehran city. Then it surveys the consecration from different aspects types of intentions (purposes), the consecration places and their locations in Tehran city - in accordance to geographical stand point and social - economical characteristics of Ghajar and Pahlavi periods - for surveying those aforementioned cases the presentage method has been used with vertical and horizontal axes and the related information has been extracted by author from consecration files existing in the consecrations and charity offices of Tehran city located in Shemiran, West north, East, South, Shar - e - ray and Kan.

This article has been chosen from a research with the title "The Study of Geographical Consecration of Great Tehran from the Ghajar period up to 1373".

مقدمه

بر طبق تعالیم اسلام، انسان برای کسب رضای خداوند و جانشینی وی بر روی زمین باید از جان و مال خویش در راه او بگذرد. یکی از راههای گذشت از مال، وقف آن است.

*- موقوفات تهران بسیار بیشتر از آن است که در یک مقاله بگنجد. اما این مقاله سعی دارد به بخشی از موقوفات

وقف کردن یعنی ۱- منحصر کردن چیزی را به کسی یا چیزی، مخصوص کردن ۲- زمین، ملک یا مستغلی را در راه خدا حبس کردن^۱ و بنا به فتوای امام خمینی (ره) عین مال را حبس کنند؛ یعنی فروش و انتقال آن به غیر را ممنوع سازند و منافعی را بطور رایگان در اختیار اشخاص حقیقی یا حقوقی قرار دهند^۲. بنابراین معنای لغوی وقف نگه داشتن و حبس کردن چیزی و معنای اصطلاحی وقف، نگه داشتن عین مال و مصرف عواید آن برای نیت واقف است.

وقف بر چند نوع است: ۱- وقف عام: وقف دارایی بر امور عام‌المنفعه مانند عزاداری، احکام، کمک به نیازمندان جامعه، احداث مساجد، مدرسه، بیمارستان و غیره که جنبه همگانی دارد.

۲- وقف خاص: وقف مال بر فرزندان و افراد خاصی از بستگان.

۳- ثلث مال: وصیت کننده مقدار معینی از مال را برای مصارف عمومی از آن محل قرار دهد.

۴- حبس مال: مالی را برای مدت نامحدود یا محدود حبس و در مصرف معینی هزینه کنند.

در این مقاله موقوفات عام، ثلث مال و حبسهایی که مدت نامحدود دارند یا هنوز از حبس خارج نشده‌اند مدنظر می‌باشند.

از آنجا که وقف در زندگی مردم نقش مهمی از نظر اقتصادی - فکری و اجتماعی دارد، برای شناخت وقف و موقوفات در شهر تهران پژوهشی از دیدگاه جغرافیای جهان‌بینی با عنوان وقف‌شناسی جغرافیایی شهر تهران از دوره قاجار تا سال ۱۳۷۳ انجام شده است. که در این مقاله مواردی مربوط به دوران قاجار و پهلوی ارائه می‌شود.

روش تحقیق

محدوده مورد بررسی شهر تهران در دوره‌های قاجار و پهلوی است. دلیل انتخاب این مقطع زمانی، تغییرات اجتماعی - اقتصادی و سیاسی است که در جامعه رخ داده و بر روی پدیده وقف اثر گذاشته است. برای انجام مطالعه به اطلاعاتی چون مورد وقف، انواع رقبات، مکان‌یابی و پراکندگی رقبات، مشخصات واقف، جنسیت واقف، نیت واقف، نام موقوفه، مساحت و سهم رقبات، میزان درآمد سالانه حاصل از موقوفه، سال وقف و ... نیاز بود. این اطلاعات در بخش کامپیوتر سازمان اوقاف، امور خیریه یا اصولاً وجود نداشت و یا ناقص بود. از این رو به ادارات اوقاف و امور خیریه شمیران، شمال غرب، شرق، جنوب، شهر ری و کن که موقوفات شهر تهران را تحت نظارت دارند مراجعه و طی پنج ماه

۱- محمد معین، فرهنگ فارسی، چاپ هفتم، امیرکبیر، تهران ۱۳۶۴، ذیل واژه وقف.

۲- امام خمینی (ره)، تحریرالوسیله، ترجمه سیدمحمد باقر موسوی همدانی، جلد سوم، دارالعلم، قم ۱۳۶۹، ص ۲۹۹.

تمامی پرونده‌های موقوفات شهر تهران موجود در این ادارات بررسی و اطلاعات موردنیاز جمع‌آوری شد. برای طبقه‌بندی و یک دست کردن اطلاعات و آمارهای به دست آمده، موقوفات براساس تاریخ وقف دسته‌بندی شدند؛ از این رو تمام وقفنامه‌هایی که به سال قمری تنظیم شده بودند به سال شمسی تبدیل سپس تمام موقوفات برای دوره‌های موردنظر دسته‌بندی شدند. داده‌های اولیه به ارقام و به تفکیک سال در جدولی آورده و براساس این جدول، جدولی براساس فرضهای مختلف با استفاده از روش درصدگیری ستون عمودی و افقی برای تحلیل وقف در دوره‌های موردنظر تهیه شد.

فرضها: تنها فرضهایی که در این مقاله اثبات شده‌اند آمده است:

فرض اول: جهان‌بینی الهی و باور به آن اساس ایثار وقف مال است.

فرض دوم: وقف رقبه یا مجموعه‌های وقفی بر حول جهان‌بینی الهی و اعتقاد به ادامه زندگی در آن

جهان دور می‌زند و نیز برای حفظ و استمرار معتقدات مذهبی است.

فرض سوم: به دلیل اهمیت بازار در اقتصاد و سایر فعالیتها در شهر تهران در دوره قاجار رقبات

عمده در محدوده بازار و اطراف آن استقرار یافته‌اند.

فرض چهارم: با گسترش شهر و کاهش نقش اقتصادی بازار در دوره پهلوی رقبات در سراسر شهر

پخش شده‌اند.

فرض پنجم: در دوره‌های موردبررسی انگیزه‌های اصلی از ایجاد موقوفات در شهرها و روستاها

عمده مذهبی بوده است و به نظر می‌رسد که در تهران هم، چنین وضعی حاکم است.

فرض ششم: در دوره قاجار رقبات تجاری، مسکونی و زمین و در دوره پهلوی رقبات تجاری بیش

از سایر رقبات بوده است.

موانع و مشکلات پژوهش عبارتند از: ۱- سازمان اوقاف و امور خیریه اصولاً فاقد بایگانی، بخش

آمار و اطلاعات و ارزشیابی دقیق و علمی است؛ از این رو، سازمان اوقاف اطلاعات جامعی ندارد یا

اینکه هنوز بخش خدمات کامپیوتری آن همه اطلاعات را دسته‌بندی و تنظیم نکرده است. این امر سبب

شد تا این جانب تمام پرونده‌های موقوفات شهر تهران را بررسی و اطلاعات موردنیاز را جمع‌آوری کنم

و به این دلیل زمان ارائه تحقیق طولانی شد.

۲- بعضی از پرونده‌های اصلی که اساس اطلاعات به دست آمده می‌باشند کامل نیستند. در نتیجه

برای کسب اطلاعات به پرونده‌های دیگر موقوفات مانند پرونده جاری یا انفرادی مراجعه شد. با این

وجود تمام اطلاعات موردنیاز جمع‌آوری نشد.

۳- وضعیت فعلی و حقوقی بسیاری از موقوفات نامشخص است.

- ۴- بعضی از موقوفات قبلاً با نظارت اداره اوقاف عمل می‌کردند و در حال حاضر از حوزه نظارت اوقاف خارج هستند و مستقلاً عمل می‌کنند. پرونده این موقوفات در دسترس نبوده و لذا در این پژوهش لحاظ نشدند؛ مانند موقوفه خان مروی.
- ۵- وضعیت بسیاری از رقبات از نظر نوع در زمان وقف به دلیل تغییراتی در طول زمان ایجاد شده در حال حاضر مشخص نیست.
- ۶- از آنجا که پژوهش حاضر براساس پرونده‌های موقوفات موجود در شش اداره اوقاف و امور خیریه انجام شده است، آن بخش از موقوفات که اصولاً اوقاف از وجود آنها بی‌اطلاع است، در این پژوهش آورده نشده است.
- ۷- آن بخش از موقوفات آستان قدس که پرونده‌ای در ادارات اوقاف مورد بررسی ندارند در این پژوهش آورده نشده است.
- ۸- بنا بر بندهای ۴ و ۶ و ۷ پژوهش حاضر تمام موقوفات موجود در شهر تهران را در بر نمی‌گیرد.
- ۹- برای کامل بودن تحقیق بایستی مساحت و سهم قطعات اراضی کشاورزی یا باغات و حاصلخیزی و ثمر آنها ملاک بررسی قرار گیرد، اما متأسفانه چنین اطلاعاتی بطور کامل در دسترس نیست و بنابراین تنها به تعداد رقبات اشاره شده است.
- ۱۰- بدیهی است دکاکین، کاروانسراها و تیمچه‌ها و واحدهای مسکونی در نقاط مختلف شهر و حتی نقاط مختلف بازار و خیابانها، دارای اجاره بها یا سرفظلی و بطور کلی ارزش خاصی هستند که برای کامل بودن مطالعه این ارزشها باید مشخص شود، اما متأسفانه چنین اطلاعاتی در اوقاف وجود ندارد؛ از این رو تنها به تعداد رقبات تجاری و مسکونی اشاره شده است.
- ۱۱- واضح است که مساجد از نظر وسعت، طرز معماری و جایگاه آنها در سطح شهر با یکدیگر متفاوتند؛ اما متأسفانه چنین اطلاعاتی در دسترس نیست؛ از این رو کیفیت آنها را نمی‌توان در این تحقیق مورد ارزیابی قرار داد.
- با توجه به نکات گفته شده در بندهای ۹ و ۱۰ و ۱۱ ستون سهم و مساحت در جدول کامل نشد و نتوانستیم به این مباحث بپردازیم. پیشنهاد می‌شود برای بررسی این مباحث طرح تحقیقاتی مفصلی انجام شود.
- ۱۲- بسیاری از نهرها و قنوات وقفی خشک شده‌اند و در مسیر بعضی از نهرها ساختمان‌سازی شده است و متأسفانه میزان آبدهی رودخانه و قنوات وقفی موجود مشخص نیست.
- ۱۳- کمبود تحقیقات انجام شده و منابع و مآخذ درباره وقف.

۱۴- با توجه به مراجعات فراوان به کتابخانه‌های معتبر تهران و نیز مراکز اطلاع‌رسانی ترجمه یا تألیفی از موضوع وقف در کشورهای جهان بخصوص کشورهای عربی مسلمان در دسترس نیست، از این رو جای این موضوع در پژوهش حاضر خالی است.

با توجه به نواقصی که در نحوهٔ بایگانی اطلاعات و آمارهای موقوفات وجود دارد، امیدوارم که توجه بیشتری به موقوفات شود تا امکان بررسیهای بهتر فراهم آید.
اصطلاحات: اصطلاحات به کار رفته در این مقاله عبارتند از:

۱- اهداف: مذهبی (ایجاد، توسعه و نگهداری مسجد، حسینیه و تکیه، عزاداری، اطعام، فرستادن زوار فقیر به اماکن متبرکه، پرداخت حقوق امام جماعت، استاد مدرسه علمیه، خادم، مؤذن)، آموزشی (احداث مدرسه علمیه، احداث مدرسه غیرعلمیه، کمک به مدرسین، طلاب و دانش‌آموزان)، درمانی (احداث درمانگاه و بیمارستان، کمک به بیماران)، امور خیریه (تهیه غذا، پوشاک و سوخت برای مستمندان، کمک به ازدواج آنها و غیره)، سایر (احداث پرورشگاه، ساختمان بیمه و ساختمان بنیاد خیریه و غیره)

۲- نوع رقبات: تجاری (مغازه، کارگاه، انبار، دفتر، زیرزمین، بالکن، صحن سرا، بارانداز، دکه، سکو)، مذهبی (بقعه، مسجد، حسینیه، تکیه، خانقاه، معبده کنیسه و کلیسا)، مسکونی (خانه و آپارتمان)، آموزشی (مدرسه علمیه، مدرسه غیرعلمیه، کتابخانه، فرائتخانه)، درمانی (درمانگاه و بیمارستان)، زمین (زمین، عرصهٔ تجاری، عرصهٔ مسکونی، قدرالسهم آپارتمان)، پرورشگاه.
اکنون به بررسی موضوع وقف در شهر تهران در دوره‌های قاجار و پهلوی می‌پردازیم.

وقف‌شناسی جغرافیایی شهر تهران در دورهٔ قاجار

ناصر پاکدامن، میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله و تشخیص نفوس دارالخلافه، در فرهنگ ایران زمین، جلد ۲۰، دفتر ۴-۱، سال ۱۳۵۳، ص ۳۲۴-۳۹۵. در این سال کل نفوس رعیت تهران ۱۴۷۲۵۶ نفر بود. ۸۴۸۰ نفر هم قشون بود که جمعیت کل تهران به ۱۵۵۷۳۶ نفر می‌رسد (ص ۳۵۳ مقاله پاکدامن). این جمعیت در محلات ارگ، عودلاجان، چالمیدان، سنگلج، بازار و خارج شهر پراکنده بودند. تعداد زرتشتی‌ها ۱۱۱ نفر، ارامنه ۱۰۰۶ نفر، یهود ۱۵۷۸ نفر بود (ص ۳۵۸-۳۵۹).

همین رقم کل جمعیت تهران در «آمار دارالخلافه تهران» مورد استناد تهران، سال ۱۲۶۸ هـ ق آمده است (ص ۳۴۶). براساس تعداد جمعیت و نیز آمارهای به دست آمده از پرونده‌های موقوفات شهر تهران بیشترین تعداد موقوفات به مسلمانان تعلق دارد. البته سایر اقلیتهای دینی بخصوص زرتشتیان نیز موقوفاتی دارند، اما نسبت به موقوفات مسلمانان اندک است.

در این دوره به دلیل اعمال سیاستهای خاص، تهران یکی از مراکز مهم تجاری کشور به شمار می‌رفت. بازار تهران تنها قطب اقتصادی شهر و محل ورود و خروج کالاهای ایرانی و خارجی بود. فعالیت صنعتی و تولیدی در تهران جای مهمی نداشت و بطور عمده فعالیت مردم در بخش خدمات و تجارت خلاصه می‌شد.^۳

عمل به وقف که یکی از شعائر مذهبی مسلمانان است، در این دوره سبب ایجاد چشم‌اندازها و نقاط فرهنگی بسیاری در سراسر ایران و از جمله شهر تهران شده بود. در اینجا ویژگیهای وقف و موقوفات را در این دوره بررسی می‌کنیم.

۱- نیات وقف

اساس وقف در اسلام بر این اعتقاد و جهان‌بینی استوار است که انسان مسلمان برای رسیدن به قرب الهی و جلب رضایت خداوند طبق دستور قرآن کریم باید از جان و مال خود در راه خدا بگذرد و یکی از راههای گذشت از مال، وقف آن است.

بنا بر اطلاعات به دست آمده از پرونده‌های موقوفات شهر تهران وقف به دو منظور عمده انجام می‌شود: حفظ و نشر دین، رفع نیازهای مردم مستمند؛ در هر دو صورت انسان معتقد به این عمل به ارزشهای دینی خویش ارج می‌گذارد و دین خود را زنده نگه می‌دارد؛ مثلاً زمانی که در محل مدفن شخص پرهیزگار و منصوب به امامان بقعه‌ای احداث می‌شود و یا برای حفظ آن تعمیراتی صورت می‌گیرد و موقوفاتی به وجود می‌آید یا وقتی انسان معتقد با توجه به دستورات دینی خویش و به عنوان عبادت مکان آموزشی یا درمانی احداث و برای استفاده مداوم مستمندان جامعه خود موقوفاتی بر آن قرار می‌دهد و یا موقوفاتی برای ارتقای سطح معیشتی نیازمندان ایجاد می‌کند؛ در واقع با عینیت بخشیدن به

۳- برای اطلاع بیشتر به منابع زیر مراجعه شود:

الف - ناصر نجمی، طهران در عهد ناصری، عطار، تهران ۱۳۶۴.

ب - مرتضی راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، جلد هفتم، فجراسلام، تهران ۱۳۶۸.

پ - دانشنامه جهان اسلام، حرف ب، جزوه سوم، بازار - بازر، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۷۰.

ت - خسرو معتضد، حاج امین‌الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه‌گذارهای صنعتی ایران، جانزاده، تهران ۱۳۶۶.

ث - چارلز عیسوی، تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲ - ۱۲۱۵ ه. ق.)، ترجمه یعقوب آژند، گستره، تهران ۱۳۶۹.

ج - احمد اشرف، موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران، دوره قاجار، زمینه، تهران ۱۳۵۹.

جهان‌بینی خود در قالب فضاهایی در شهر و دیار خویش علاوه بر ارتقای کیفیت سطح معیشت، آموزش و درمان مردم هم‌کیش خود، سعی بر سرافرازی دین و حیات ملموس آن در زندگی مردم جامعه خویش دارد. مردم در عصر قاجار به دلیل نقش مذهبی اماکن متبرکه، مساجد و حسینیه‌ها به احداث یا تعمیر و توسعه آنها و نیز اجرای مراسم مذهبی از این قبیل اهتمام می‌ورزیدند.

جدول شماره ۱: تعداد و درصد فقره‌ای از موقوفات در شهر تهران در دوره قاجار

جمع کل	سایر	امور خیریه	درمانی	آموزشی	مذهبی	نیت دوره	
						تعداد	درصد
۱۴۶۷	۵۵	۱۲۰	۱۷	۸۶	۱۱۸۹	قاجار	
۱۰۰	۳/۷	۸/۲	۱/۲	۵/۹	۸۱	درصد	

مأخذ: آمارهای استخراج شده از پرونده‌های موقوفات

با توجه به جدول شماره ۱ تعداد و درصد اهداف وقف در شهر تهران در دوره قاجار می‌توان گفت بیشترین نیت واقفان این دوره یعنی ۸۱٪ مذهبی است. براساس نیات مذهبی ضمن حفظ و نشر دین اسلام به محرومین جامعه نیز کمک می‌کند؛ زیرا افراد بی‌بضاعت به عنوان خادم و بدون پرداخت اجاره‌ها در بقاع متبرکه، مساجد و حسینیه‌ها ساکنند و برخی از آنها بنا به نیت واقف حقوق هم می‌گیرند. این امر به معیشت افراد و نیز نگهداری این اماکن کمک می‌کند. همچنین به موجب نیات واقفان افراد بی‌بضاعت که توان پرداخت هزینه سفر به اماکن متبرکه مانند مشهد مقدس را ندارند می‌توانند با استفاده از عواید موقوفات به زیارت عتبات شریفیاب شوند. که این سفرها علاوه بر ترویج دین، سبب تجدید روحیه و شادابی مردم نیازمند نیز می‌شود؛ بنابراین نیات مذهبی علاوه بر جلب نظر مردم به سوی مذهب، تا حدودی نیازهای معیشتی، سکونتگاهی و روحی مردم مستمند را نیز رفع می‌کند. در مرتبه بعدی امور خیریه با ۸/۲٪ قرار دارد. ۵/۹٪ نیت وقف در این دوره آموزشی است که بیشتر در قالب آموزش دینی می‌باشد؛ زیرا در ایران تا تأسیس مدرسه دارالفنون و اعزام دانشجویان به

اروپا به علوم دینی بیش از علوم عقلی اهمیت می‌دادند.^۴ در ایران آن روز و از جمله تهران، آموزش در مکتبخانه‌ها در حد خواندن و نوشتن و در مدارس تنها آموزش دینی و در نزد استادان حرف، آموزش آن حرفه خاص بود؛ بنابراین واقفان این دوره به علت توجهی که به آموزش و دین مردم خود داشتند با احداث مدارس علمیه به منظور پرداخت حقوق استادان و تأمین مخارج طلاب و نگهداری مدرسه موقفاتی بر آن قرار می‌دادند. پس از طریق وقف آموزش دینی رواج می‌یافت.

اهمیتی که واقفان به ارتقای سطح آموزش مذهبی مردم می‌دادند را می‌توانیم در سبکهای معماری و بناهای این مدارس بخوبی دید؛ مانند مدرسه سپهسالار، مدرسه مروی، مدرسه شیخ عبدالحسین. در اواخر دوره قاجار با احداث مدرسه دارالفنون، آموزش عقلی نیز در ایران رواج یافت و عده‌ای به وقف زمین برای احداث مدرسه یا وقف مدرسه برای این منظور اقدام کردند.

با توجه به جدول شماره ۱، سایر نیات با ۳/۷٪ و ارائه خدمات درمانی با ۱/۲٪ در مراتب بعدی قرار دارند.

با توجه به جدول شماره ۱، بخشی از فرض پنجم یعنی این که در دوره‌های مورد بررسی - در اینجا قاجار - هدف از ایجاد موقوفات در شهرها و روستاها بیشتر مذهبی بوده است، ثابت می‌شود و به نظر می‌رسد که در تهران هم، چنین وضعی حاکم بوده است.

با در نظر گرفتن نسبت بین جمعیت شهر تهران در سال ۱۲۶۲ شمسی (۱۰۶/۴۸۲ نفر) به تعداد نیات وقف (آموزشی، درمانی، امور خیریه، سایر) می‌توان گفت از طریق درآمد حاصله از موقوفات و نیز رقباتی که قابل استفاده مستقیم بوده‌اند، بخشی از مشکلات مالی مردم مستمند و همچنین نیازهای مذهبی مردم از این طریق (وقف) رفع می‌شده است.

۲- نوع رقبات

همان طور که گفتیم در دوره قاجار فعالیت صنعتی و تولیدی جایگاه مهمی در شهر تهران نداشت و فعالیت بیشتر مردم در بخش خدمات و تجارت و مکان اصلی آن بازار بود. از طرف دیگر واقفان برای تداوم و استمرار نیات خود رقبه‌ای که بتوانند براساس آن پشتوانه مستمر و محکمی برای اجرای مداوم نیات خود فراهم کنند وقف می‌کردند. این نوع رقبات می‌توانست به منظور وقف به وجود آید یا موجود باشد و سپس وقف شود. براین اساس رقبات تجاری بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند.

۴- رجوع شود به: حسین سلطانزاده، تاریخ مدارس از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون، آگاه، تهران ۱۳۶۴.

جدول شماره ۲: تعداد و درصد انواع رقبات شهر تهران در دوره قاجار

دوره	نوع رقبه								
	تعداد	مذهبی	تجاری	مسکونی	آموزشی	درمانی	زمین و باغ	تئات و حق‌آب تئات و رودخانه	پرورشگاه
قاجار	۱۱۰	۶۸۰۲	۳۷۲	۱۸	۱	۲۹۷	۱۲	۰	۷۶۱۲
	درصد	۱/۴	۸۹/۴	۴/۹	۰/۲	۱	۳/۹	۰/۲	۱۰۰

مأخذ: آمارهای استخراج شده از پرونده‌های موقوفات

چنان که در جدول شماره ۲ می‌بینیم رقبات تجاری با ۸۹/۴٪ بیشترین درصد را در بین سایر رقبات این دوره به خود اختصاص داده‌اند. این خود گویای آن است که واقفان دوره قاجار با توجه به شرایط اقتصادی حاکم بر شهر تهران برای اجرای نیات خود بیشتر چه نوع مکانی را وقف می‌کردند. واحدهای مسکونی ۴/۹٪، زمین و باغ ۳/۹٪ و منابع آب ۰/۲٪ منابع درآمدی دیگری محسوب می‌شوند. مکانهای مذهبی وقف ۱/۴٪ رقبات این دوره را تشکیل می‌دهند. مراکز آموزشی وقفی همان طور که قبلاً توضیح داده شد عمده در مدارس علمیه خلاصه می‌شد، ۰/۴٪ رقبات را به خود اختصاص داده است. مراکز درمانی که صرفاً وقف بیمارستان نجمیه را در سال ۱۲۸۰ شمسی شامل می‌شود با ۰/۱٪ و سایر انواع رقبات شامل پرورشگاه و غیره با ۰/۱٪ نسبتهای بعدی را به خود اختصاص داده‌اند. به این ترتیب بخشی از فرض ششم مبنی بر این که باید در دوره قاجار رقبات تجاری، زمین و مسکونی و ... بیش از سایر رقبات بوده باشد، ثابت می‌شود.

۳- مکان‌یابی رقبات

در شهر تهران بازار و اطراف آن مانند سایر شهرهای شرقی به علت نقش تجاری و قرارگیری بین ارگ حکومتی و مسجد جامع، به محله بازار موقعیت ویژه‌ای، نسبت به سایر محلات شهر، داده بود.^۵ آمارهای به دست آمده از پرونده‌های موقوفات شهر تهران موجود در ادارات اوقاف و امور خیریه شمیران، شمال غرب، شرق، جنوب، شهر ری و کزن، این مطلب را ثابت می‌کند؛ زیرا بیشترین موقوفات شهر تهران در دوره قاجار (۷۵٪) شامل مکانهای تجاری و مسکونی و بقاع متبرکه مانند بقعه امامزاده غیبی، بقعه سید ولی، مساجد مانند مسجد جامع رجبعلی، مسجد شاه، حسینیه‌ها، مدارس علمیه مانند

۵- رجوع شود به: دانشنامه جهان اسلام، حرف ب، جزوه سوم، بازار - باز، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین، مدرسه رضائیه، مدرسه خانم، مدرسه دارالشفاء و غیره؛ کلیساها مانند کلیسای کاووسی، کلیسای گورک و مکانهای تجاری و مسکونی در بازار و حول و حوش آن قرار گرفته‌اند.

جدول شماره ۳: تعداد و درصد توزیع فضایی رقبات شهر تهران در دوره قاجار

جمع کل	سایر محلات شهر	بازار و اطراف آن*	محلّه رقبه	
			تعداد	دوره قاجار
۷۶۱۲	۱۹۰۴	۵۷۰۸		
۱۰۰	%۲۵	%۷۵	درصد	

مأخذ: آمارها استخراج شده از پرونده‌های موقوفات

بقیه رقبات (۲۵٪) در پنج محلّه دیگر شهر قرار داشتند، وجود درصد بیشتر رقبات در محدوده بازار و اطراف آن اهمیت بازار را نسبت به سایر نقاط شهر نشان می‌دهد. بنابراین فرض سوم مبنی بر این که به دلیل اهمیت بازار در اقتصاد و سایر فعالیتها در شهر تهران در دوره قاجار، بایستی رقبات عمده در محدوده بازار و اطراف آن استقرار یافته باشند، ثابت می‌شود. اکنون به وضعیت وقف در دوره پهلوی می‌پردازیم.

وقف شناسی جغرافیایی شهر تهران در دوره پهلوی

در دوره پهلوی با توجه به تحولات اجتماعی - اقتصادی که در ایران رخ داد، روستاها که در دوره قاجار و آغاز دوره پهلوی مکان اصلی تولید و استقرار ۷۲٪ جمعیت کشور بودند، بتدریج به نفع شهرها که بیشتر مراکز تجارت داخلی و خارجی و تولیدی و مرکز سیاسی محسوب می‌شدند، جمعیت خود را از دست دادند. این تحولات اجتماعی - اقتصادی در نتیجه اجرای سیاست مدرنیزه^۶ کردن کشور و تغییر اساس اقتصاد ایران از کشاورزی به سوی صنعت نفت و توجه به شهرها بود. ایجاد صنایع و افزایش سطح اشتغال در شهرها سبب سرازیر شدن سیل جمعیت روستاها به شهرها شد. این مهاجران به دنبال کسب درآمد به شهر آمده بودند و بیشتر آنها را مردم نیازمند و غیرماهر که به دنبال اصلاحات ارضی یا بی‌زمین شده بودند یا زمین آنها آن قدر کوچک و جدا از هم بود که تکافوی معیشت خانواده آنها را نمی‌کرد، تشکیل

* شامل بازار و خیابانهای ۱۵ خرداد، خیام، مولوی، مصطفی خمینی و ناصر خسرو است.

۶- رجوع شود به: فرخ حسامیان، گیتی بنی‌اعتماد و محمدرضا حائری، شهرنشینی در ایران، آگاه، تهران ۱۳۶۳.

می‌دادند. این جمعیت انبوه که هر روز به تعداد آنها افزوده می‌شد، علاوه بر کسب اشتغال به خدمات عمومی مانند بهداشت و درمان، آموزش و پرورش، حمل و نقل شهری و غیره نیاز داشتند و چون حکومت فقط معجری سیاست مدرنیزاسیون کشور محسوب می‌شد، نقش مسلطی در ایجاد تأسیسات زیربنایی و اشتغال داشت؛ از این رو به عهده دولت بود که برای رفع نیازهای مردم جامعه اقدام کند.

در اختیار داشتن درآمدهای نفتی و وام‌های خارجی توسط دولت و دربار و نیز پرچم‌داری سیاست مدرنیزه کردن کشور از سوی دولت، سبب شد تا ثروتمندان جامعه کمتر در اموری که به نوعی نیاز مردم مستمند جامعه را رفع می‌کرد، پیشقدم شوند. بر خلاف دوره قاجار که ثروتمندان برای رفع نیازهای مردم از طریق وقف اقدام می‌کردند؛ مانند عیسی بیگریگی. این مطلب را می‌توان از نسبت بین جمعیت شهر تهران (۲۲۳۰۲۳ نفر در سال ۱۳۵۵*) و کل موقوفات بخوبی دریافت. هرچند که به آمار درآمدهای حاصله از موقوفات این دوره دسترسی نداریم ولی می‌توان از تعداد موقوفات به این نتیجه رسید که ثروتمندان کمتر از طریق وقف به کمک نیازمندان می‌شناقتند.

دولت و دربار در اواخر دوره پهلوی در زمینه رفع نیاز مردم مستمند به تأسیس مراکز اجتماعی و درمانی مانند سازمان زنان یا جمعیت حمایت از معلولان ایران یا سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی و غیره اقدام کردند. حال به بررسی وضعیت وقف در این دوره می‌پردازیم.

۱- نیات وقف

در این دوره نیز مانند دوره قاجار نیت و هدف عمده از وقف مذهبی بوده است. براساس آمارهای موجود در پرونده‌های ادارات اوقاف و امور خیریه، واقفان در دوره پهلوی برای حفظ و نشر دین خود (۸۰/۹٪) بیشتر از موارد دیگر وقف کرده‌اند.

جدول شماره ۴: تعداد و درصد نیات وقف در شهر تهران در دوره پهلوی

جمع کل	سایر	امور خیریه	درمانی	آموزشی	مذهبی	نیت دوره	
						تعداد	درصد
۲۰۶۸	۲۲	۱۷۳	۹۱	۱۰۹	۱۶۷۳		
۱۰۰	۱/۱	۸/۴	۴/۴	۵/۲	۸۰/۹		

مأخذ: آمارهای استخراج شده از پرونده‌های موقوفات

*- نتایج تفصیلی سرشماری شهر تهران، مرکز آمار، تهران ۱۳۵۵.

توجه به امور مستمندان جامعه و رفع نیاز آنها یکی دیگر از نیات است. اگر نیات درمانی، آموزشی، امور خیریه و غیره که به منظور رفع نیاز مردم مستمند به وجود آمده‌اند را با هم در نظر بگیریم، ۱۹/۲٪ وقف برای رفع نیاز مستمندان انجام شده است.

نیات آموزشی وقفی این دوره که بیشتر در قالب مدارس غیرعلمیه یعنی مدارس که تدریس در آنان با اسلوب جدید انجام می‌شود متجلی است.

البته نسبت‌های بالا نشان‌دهنده میزان مبلغی که در هر یک از این موارد هزینه می‌شد نیست؛ اما چون از میزان مبالغی که در دوره پهلوی برای هر یک از موارد بالا مصرف می‌شد اطلاع نداریم، تنها به تعداد نیات در این دوره اکتفا می‌کنیم.

نسبت کم نیات امور خیریه، آموزشی و درمانی نسبت به نیات مذهبی را می‌توان در این دانست که مردم در جایی که دولت نقش کمی دارد خود اقدام به رفع آن نیاز می‌کنند. به این معنی که سیاست‌های حکومت پهلوی سبب شد تا مردم خدمات عمومی را از دولت بخواهند و خود کمتر به این مهم پردازند. مبالغی که دولت برای ایجاد تجهیزات زیربنایی هزینه می‌کرد چون از محل سرمایه‌گذارها و اعتبارات دولتی و پس از آن از محل صادرات نفت و وام‌های خارجی تأمین می‌شد، بسیار بیشتر از پولی بود که مردم می‌توانستند در این امور صرف کنند؛ از این رو دولت تنها مجری طرح مدرنیزه کردن و احداث تأسیسات زیربنایی در کشور و به پیروی از آن در تهران به حساب می‌آمد.

نقش مسلط دولت در زندگی اجتماعی - اقتصادی مردم سبب شد تا ثروتمندان در فعالیتهای پرسود اقتصادی به سرمایه‌گذاری پردازند و بر خلاف دوره قاجار که ثروتمندان به رفع نیاز مستمندان می‌کوشیدند از آنها فاصله گرفته و به خود بیاندیشند.

اما دربارهٔ احداث مکانهای مذهبی وضع متفاوت بود؛ زیرا دولت کمتر در این زمینه اقدام می‌کرد. احداث مکانهای مذهبی و هزینه اجرای مراسم مذهبی بطور ضمنی به مردم واگذار شده بود و چون مردم شیعه مذهب تهران همیشه شعائر مذهبی خویش را پاس می‌دارند نیات واقفان را اهداف مذهبی تشکیل می‌دهد. البته گسترش شهر و نیاز هر محله به مکان مذهبی مانند مسجد و حسینیه در ایجاد این نیت نیز مؤثر بوده است؛ بنابراین بخشی از فرض پنجم یعنی در دوره‌های مورد بررسی - در اینجا پهلوی - هدف از ایجاد موقوفات در شهرها و روستاها مذهبی بوده است و به نظر می‌رسد که در تهران هم چنین وضعی حاکم باشد، ثابت می‌شود.

در دوره پهلوی به دلیل تغییر بینش و فرهنگ حکومت و جامعه که الهام گرفته از غرب بود و یا به شکلی تلفیقی از فرهنگ سنتی ایرانی - اسلامی و غرب ظاهر می‌شد و یا به شکل غرب‌گرایی محض،

بین دین و آموزش جدایی افتاد. این امر در ایجاد بناهای مذهبی و فرهنگی نیز محسوس است. تهران در این دوره دیگر شاهد یک مجموعه دینی که بیانگر بینش، محتوا و پیام اسلامی باشد مانند مسجد و مدرسه سپهسالار یعنی از تار و پود و قالب گل آن رنگ و بوی قدسی جلوه کند، نیست؛ زیرا کوب هدایت از غرب درخشید و گویا راه مقصود به کوچه پس‌کوچه‌های روح فرهنگی دوران نوینگری عصر پهلوی انجامید.^۷ بناهای مذهبی ایجاد شده به شکل مسجد یا حسینیه در این دوره تنها کاربری مذهبی داشتند و به امور فرهنگی می‌پرداختند. تنها بعضی از مساجد با داشتن کتابخانه‌ای کوچک، فعالیت فرهنگی می‌کردند. البته این نوع فعالیت‌های فرهنگی را نمی‌توان با کل فعالیت‌های فرهنگی که در سطح کشور انجام شده مقایسه کرد. واقفان برای اجرای نیات خود رقباتی که بتواند بیشترین درآمد را داشته باشد وقف می‌کردند و نوع رقبات هر دوره متناسب با شرایط اقتصادی حاکم بر آن دوره است.

۲- نوع رقبات

نوع رقبات دوره پهلوی نیز مانند دوره پیش از آن بیشتر تجاری است. واقفان برای اینکه پشتوانه محکم و درآمد مداومی برای اجرای نیات خود فراهم کنند، موقوفاتی که بتواند همیشه درآمدزا بوده و درآمد زیادی نیز داشته باشد، وقف می‌کنند. مانند زمین یا مغازه یا واحد مسکونی که با دریافت اجاره بها، هزینه اجرای نیات آنها تأمین شود.

جدول شماره ۵: تعداد و درصد انواع رقبات در شهر تهران در دوره پهلوی

دوره	نوع رقبه								
	تعداد	مذهبی	تجاری	مسکونی	آموزشی	درمانی	زمین و باغ	تئاتر و حوق آب تئاتر و رودخانه	پرورشگاه جمع کل
پهلوی	۹۶۲	۳۳۵۵	۸۷۳	۱۷	۳۵	۴۲۸	۱۵	۵	۵۶۹۰
	۱۶/۹	۵۸/۹	۱۵/۴	۰/۳	۰/۶	۷/۵	۰/۳	۰/۱	۱۰۰

مأخذ: آمارهای استخراج شده از پرونده‌های موقوفات

بنا بر مطالب گفته شده و جدول شماره ۵ که از آمارهای موجود در پرونده‌های موقوفات شهر تهران در ادارات اوقاف و امور خیریه شمیران، شمال غرب، شرق، جنوب، شهر ری و کن تهیه شده

۷- مصطفی مؤمنی، مقاله «بحثی در جغرافیای جهان‌بینی» مجموعه سخنرانی‌های سمینار جهان‌بینی، سیاست و محیط، ص ۶۰.

است، ۵۸/۹٪ مکانهای وقفی این دوره از نوع تجاری هستند.

با ایجاد هر محله جدید در شهر، مردم خود اقدام به احداث مسجد و حسینیه برای برپایی شعائر دینی خود می‌کردند. چنان که مکانهای وقفی مذهبی ۱۶/۹٪ کل مکانهای وقفی این دوره را در بردارد. مکانهای وقفی درآمدزای دیگر مانند موقوفات مسکونی، خانه و آپارتمان ۱۵/۴٪، زمین و باغ ۷/۵٪ است.

از کل موقوفات دوره پهلوی ۰/۳٪ به قنات و حق آب قنات و رودخانه تعلق دارد که مربوط به اوایل حکومت پهلوی است که هنوز کشاورزی در کشور جایگاه خاص و مهم خود را داشت. از طرف دیگر با استفاده از آب لوله‌کشی در شهر دیگر نیازی به وقف قنات نبود. از این رو قنات و حق آب قنات و رودخانه وقفی نسبت اندکی دارند.

به دلیل نقش مسلط دولت در ایجاد تجهیزات زیربنایی، مکانهای وقفی آموزشی (۰/۳٪) و درمانی (۰/۶٪) نسبتهای کمی را به خود اختصاص داده‌اند. در این دوره واقفان به تأسیس مکانهایی برای نگهداری کودکان بی سرپرست اقدام کرده‌اند؛ از این رو در دوره پهلوی ۵ پرورشگاه وقفی بوجود آمده است و ۰/۱٪ از کل موقوفات این دوره را به خود اختصاص داده‌اند.

بدین ترتیب بخشی از فرض ششم یعنی باید... در دوره پهلوی رقبات تجاری بیش از سایر رقبات بوده باشند، ثابت می‌شود.

۳- مکان‌یابی رقبات

نقش و اهمیت بازار تهران در نتیجه تغییرات اقتصادی - اجتماعی دوره پهلوی بکلی دگرگون شد. این تغییرات در موارد زیر خلاصه می‌شود:

۱- اجرای سیاست مدرنیزاسیون که به دنبال خود یکپارچگی بازار و توسعه بازار داخلی را داشت، سبب ایجاد زیرساختهای اقتصادی و ارتباطی در تهران به عنوان پایتخت شد. این سیاست منجر به افزایش جمعیت، رشد شهر، توسعه خیابانها، احداث مغازه‌های ویتروینی در خیابانهای جدید و محلات مسکونی جدید در تهران شد.

بنابراین از نقش اقتصادی بازار که در دوره قاجار تنها قطب اقتصادی شهر به حساب می‌آمد، در دوره پهلوی با احداث مغازه‌های جدید در سراسر شهر و وجود صنایع و کارخانه‌ها کاسته شد. چنان که از رقبات این دوره تنها ۲۷/۷٪ در محدوده بازار و اطراف آن قرار دارد و ۷۲/۳٪ یعنی $\frac{2}{3}$ رقبات در سراسر شهر پخش شده‌اند (به جدول شماره ۶ مراجعه کنید).

۲- به دنبال تغییرات فرهنگی و بی‌توجهی حکومت به شعائر دینی و ایجاد قطبهای اقتصادی در

سراسر شهر از اتکاء حکومت به بازار کاسته شد؛ در نتیجه نقش ارتباطی بازار بین مسجد جامع و ارگ حکومتی از بین رفت و نهایتاً سبب کاهش نقش مذهبی و سیاسی بازار شد.

جدول شماره ۶: مقایسه و تعداد و درصد توزیع فضایی رقبات شهر تهران
در دوره‌های قاجار و پهلوی

جمع کل	سایر محلات شهر	بازار و اطراف آن	مکان	
			دوره	
۱۰۰	۲۵	۷۵	درصد افقی	قاجار
۷۶۱۲	۱۹۰۴	۵۷۰۸	تعداد	
۵۷/۲	۳۱/۶	۷۸/۴	درصد عمودی	
۱۰۰	۷۲/۳	۲۷/۷	درصد افقی	پهلوی
۵۶۹۰	۴۱۱۵	۱۵۷۵	تعداد	
۴۲/۸	۶۸/۴	۲۱/۶	درصد عمودی	
۱۰۰	۴۵/۲	۵۴/۸	درصد افقی	جمع کل
۱۳۳۰۲	۶۰۱۹	۷۲۸۳	تعداد	
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	درصد عمودی	

مأخذ: آمارهای استخراج شده از پرونده‌های موقوفات.

کاهش نقش اقتصادی، مذهبی، سیاسی بازار در دوره پهلوی در تعداد مکانهای وقفی آن بخوبی منعکس است. با توجه به جدول شماره ۶ که بر اساس آمارهای پرونده‌های موقوفات شهر تهران موجود در ادارات اوقاف و امور خیریه شمیران، شمال غرب، شرق، جنوب، شهر ری و کن تهیه شده است، در دوره پهلوی تنها ۲۷/۷٪ از کل مکانهای وقفی در محدوده بازار و اطراف آن مکان‌یابی شده‌اند؛ در حالی که در دوره قاجار ۷۵٪ از کل مکانهای وقفی در این منطقه قراز داشته‌اند. در مقایسه رقبات این محدوده در دو دوره قاجار و پهلوی نیز بخوبی کاهش مکانهای وقفی در بازار و اطراف آن دیده می‌شود. (پهلوی ۲۱/۶٪ و قاجار ۶۸/۴٪). بر عکس دوره قاجار، در دوره پهلوی از کل رقبات آن ۷۲/۳٪ در سایر مناطق شهر مکان‌یابی شده‌اند. در حالی که در دوره قاجار تنها ۲۵٪ از رقبات در بقیه مناطق شهر قراز گرفته‌اند. در مقایسه مکانهای

وقفی سایر مناطق شهر در دوره پهلوی (۶۸/۴٪) با دوره قاجار (۳۱/۶٪) نیز می‌توان افزایش تعداد رقبات در مناطقی بجز منطقه بازار و اطراف آن را در دوره پهلوی نسبت به دوره قاجار دید. این امر ناشی از کاهش نقش اقتصادی، اجتماعی، مذهبی، آموزشی و سیاسی بازار به نفع سایر مناطق شهر و نیز توسعه شهر است. در نتیجه در دوره پهلوی چشم‌اندازها و نقاط فرهنگی ناشی از وقف که در قالب مکانهای مذهبی، آموزشی، درمانی، تجاری، مسکونی و غیره تجلی می‌کند، بیشتر در سراسر شهر توزیع شده‌اند. با توجه به جدول شماره ۶ فرض چهارم یعنی این که با گسترش شهر و کاهش نقش اقتصادی بازار در دوره پهلوی رقبات بایستی در سراسر شهر پخش شده باشند در حالی که رقبات در دوره قاجار بیشتر در محدوده بازار و اطراف آن متمرکز بودند، ثابت می‌شود. در دوره پهلوی شاهد شکل دیگری از وقف یعنی تشکیل بنیادها و مراکز خیریه هستیم که خود مقاله مستقلی است.

جمع‌بندی

در دوره‌های مورد بررسی، وقف اصولاً بر پایه جهان‌بینی الهی و بنا بر تعالیم اسلام به قصد قرب الهی انجام گرفته است؛ بنابراین فرض اول یعنی این که جهان‌بینی الهی و باور به آن اساس ایشار و وقف مال است، ثابت می‌شود.

نیات مذهبی در دوره‌های قاجار و پهلوی در میان نیات آموزشی، درمانی، امور خیریه و سایر نیات مانند احداث پرورشگاه، خانه سالمندان و غیره بیشترین نسبت را دارد (در دوره قاجار ۱۱٪، دوره پهلوی ۸۰/۹٪). نیت وقف چه مذهبی باشد چه کمک به مستمندان جامعه چون بر پایه اعتقادات مذهبی متجلی شده است، واقف از طریق وقف معتقدات مذهبی خود را حتی در زمانهای پس از فوت خویش حفظ و استمرار می‌بخشد. بنابراین فرض دوم یعنی این که وقف رقبه یا مجموعه‌های وقفی بر حول جهان‌بینی الهی و اعتقاد به ادامه زندگی در آن جهان دور می‌زند و نیز عامل مهم حفظ و استمرار معتقدات مذهبی است، ثابت می‌شود.

با تغییرات فکری - اجتماعی که در ایران دوره پهلوی رخ داد، بجز وقف مدارس علمیه مردم در خصوص وقف مدارس غیرعلمیه و کمک به دانش‌آموزان مستمند هم اهتمام ورزیدند.

در دوره قاجار تنها یک مرکز درمانی یعنی بیمارستان نجم‌آبادی در سال ۱۲۸۰ شمسی احداث شد. در دوره پهلوی با آشنایی بیشتر به طب جدید توجه واقفان به احداث و وقف مراکز درمانی مانند درمانگاه و بیمارستان بیشتر معطوف شد. چنان که در این دوره درمانگاهها و بیمارستانهای وقفی بسیاری به وجود آمد که به بعضی از آنها اشاره می‌کنیم. درمانگاههای وقفی: اعتماد ۱۳۳۴، شهرستانی ۱۳۳۸، آصف ۱۳۴۲،

امامزاده حسن ۱۳۴۵، اختر ۱۳۴۶؛ بیمارستانهای وقفی: نجمیه ۱۳۱۵، مفرح ۱۳۲۱، فیروزگر ۱۳۳۰، فاضل عراقی ۱۳۳۳، لولاگر ۱۳۳۵، شهید عراقین ۱۳۳۶، ناصری ۱۳۳۸، جانبازان ۱۳۳۹، بازرگانان ۱۳۳۹. در هر دو دوره مورد بررسی واقفان برای اجرای مداوم و مستحکم نیت خود به وقف مکانهای تجاری، واحدهای مسکونی و زمین اقدام کرده‌اند؛ زیرا می‌توان با دریافت اجاره بهای آنان به نیت واقف عمل کرد. در میان این مکانهای درآمدزا، در هر دو دوره به دلیل نقش تجاری - خدماتی شهر تهران، مکانهای تجاری بیشترین درصد را به خود تخصیص داده‌اند (دوره قاجار ۸۹/۴٪، دوره پهلوی ۵۹٪). مکانهای وقفی در دوره قاجار به دلیل نقش و اهمیت مهم بازار در اقتصاد شهر تهران بیشتر (۷۵٪) در بازار و اطراف آن قرار دارند و در دوره پهلوی مکانهای وقفی به دلیل گسترش شهر و کم‌رنگ شدن نقش بازار در اقتصاد شهر که به دلیل گسترش خیابانها و وجود مغازه‌های ویرینی حاصل شده بود، بیشتر در سطح شهر (۷۲/۳٪) مکان‌یابی شده‌اند.

منابع و مأخذ

- ۱- آمار دارالخلافه تهران: اسنادی از تاریخ اجتماعی در عصر قاجار، به کوشش سیروس سعدوندیان و منصوره اتحادیه (نظام مافی)، نشر تاریخ ایران، تهران ۱۳۶۸.
- ۲- اشرف، احمد، موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجار، زمینه، تهران ۱۳۵۹.
- ۳- حسامیان، فرخ، گیتی بنی‌اعتماد و محمدرضا حائری، شهرنشینی در ایران، آگاه، تهران ۱۳۶۳.
- ۴- خمینی (امام)، روح‌القدس، تحریک‌الوسیله، ترجمه باقر موسوی همدانی، جلد سوم، دارالعلم قم، ۱۳۶۹.
- ۵- دانشنامه جهان اسلام، حرف ب، جزوه سوم، بازار - باژ، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۷۰.
- ۶- راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، جلد هفتم، فجر اسلام، تهران ۱۳۶۸.
- ۷- سلطانزاده، حسین، تاریخ مدارس از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون، آگاه، تهران ۱۳۶۴.
- ۸- شهری، جعفر، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، زندگی، کسب و کار، جلد اول، اسماعیلیان، تهران ۱۳۶۷.
- ۹- عیسوی، چارلز، تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲ - ۱۲۱۵ ه.ق)، ترجمه یعقوب آژند، گستره، تهران ۱۳۶۹.
- ۱۰- معتمد، خسرو، حاج امین‌الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه‌گذارهای صنعتی ایران، جانزاده، تهران ۱۳۶۶.
- ۱۱- معین، محمد، فرهنگ فارسی، جلد چهارم، عملی - بیلاق و ترکیبات خارجی ۱ - ی، چاپ هفتم، امیرکبیر، تهران ۱۳۶۴.
- ۱۲- مؤمنی، مصطفی، مقاله‌ی بحثی در جغرافیای جهان‌بینی، مجموعه سخنرانیهای سینار جهان‌بینی، سیاست و محیط، سال ۱۳۷۰.
- ۱۳- نتایج سرشماری تفصیلی شهر تهران، مرکز آمار ایران، تهران ۱۳۵۵.
- ۱۴- نجمی، ناصر، طهران در عهد ناصری، عطار، تهران ۱۳۶۴.